

Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії

Наталія Латигіна,

кандидат політичних наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Автор досліджує різні визначення поняття „демократія”; аналізує конституюючі ознаки демократії, зокрема критерії, які дозволяють розглядати ту чи іншу державу як демократичну; розглядає базові принципи демократії та певні рівні її існування; наводить конкретні приклади формування демократичних держав з урахуванням їх національних особливостей.

Поняття „демократія” набуло нині статусу провідної категорії політичної науки, а демократичний устрій соціального і політичного життя переважна більшість науковців-теоретиків і політиків-практиків визнає найбільш досконалим і прийнятним для людства.

Оскільки в політологічній літературі зустрічається велика кількість підходів до визначення конституюючих ознак демократії, але не існує якоїсь узагальнюючої концепції, то автор вважає за необхідне продовжити дослідницьку роботу в цьому напрямі. Політологічний аналіз феномена демократії, наведений у цій статті, дає змогу зрозуміти її зміст, основні цінності, критерії та принципи і виявити притаманні їй суперечності й парадокси, сильні і слабкі її сторони.

Серед джерел, використаних автором, хотілося б відзначити наступні.

Перш за все, це праця О. Скрипнюка „Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму”, в якій аналізуються погляди західних вчених на взаємодію структурних елементів громадянського суспільства і демократичної держави.

У праці „Новий вимір демократії” В. Медведчук наголошує на тому, що декларування демократичного вибору, як засвідчує сучасна історія України, ще не означає автоматичного утвердження демократичних засад суспільного життя і демократичного мислення. Як вважає її автор, спираючись на національні демократичні традиції, творчо осмислюючи

успіхи інших країн у запровадженні в життя ідеалів свободи і рівності, принципів народовладдя, важливо обрати доцільну для України модель демократичних перетворень.

В. Пазенок у статті „Демократія і людина. Теорія і українська дійсність” розглядає проблему демократії з точки зору людського виміру політики. Він вважає, що демократизація свідомості – це перший крок до демократизації всього суспільного життя. Адже справжня демократія не утворюється „офіційно”, вона формується в глибинах та надрах суспільного життя і громадянської культури. Тільки в цьому випадку демократія стає принципом організації життя соціуму в цілому, проявляє себе як духовна та ідеологічна засада, що забезпечує стабільність держави, її орієнтацію на людину як на найвищу соціальну цінність.

Мета автора статті: здійснити політологічний аналіз феномена демократії; дослідити різні точки зору щодо ціннісного значення демократії; дати характеристику конституюючих ознак демократії, а саме її критеріїв і принципів; з’ясувати, на яких рівнях проявляються принципи демократії.

Перш ніж приступити до аналізу основних критеріїв, принципів та рівнів здійснення демократії, слід зазначити, що далеко не всі політичні мислителі – як минулого, так і сучасності – вважають демократію безумовною цінністю. Відверто зневажливо ставився до демократії, наприклад, Геракліт. За те, що жителі його рідного міста Ефеса, діючи „як більшість”, вигнали Гермодора, „найкращого” серед них, із словами: „Між нами нікому не бути кращим, а якщо є такий, то бути йому на чужині” [1]. За визначенням Платона, демократія як форма правління міститься між охлократією і тиранією. Цей мислитель був глибоко вражений тим, що його вчителя Сократа засудили на смерть саме в „демократичний” спосіб. Арістотель, який, як відомо, вважав, що кожний вільний громадянин є за своєю природою істотою політичною, теж, як і Платон, зневажав демократичну форму правління. Пересічні громадяни, на його думку, здатні підпасти під вплив безсоромних і неосвічених демагогів.

Ідея демократії не була панівною і у свідомості українських політичних діячів. Так, теза М. Грушевського про „одвічний демократизм” українського народу, яка обумовлювала концептуальні засади ідеології української соціал-демократії XIX - XX століть, зустріла різку протидію з боку прихильників ідеї клерикальної держави (С. Томашевський), мілітаристичної держави (В. Кучабський), „націократії” з правовою монархією (В. Липинський). „Я не демократ, - заявляв В. Липинський, - я не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав...” [2].

Ідеали демократії були і лишаються об’єктом гострої критики ідеологів радикального націоналізму. Проте сам факт існування демократії як

стійкої багатомісної традиції суспільно-політичного життя свідчить про її незаперечну життєздатність, а отже феномен демократії потребує глибокого вивчення.

Демократія має, безперечно, власні конституюючі ознаки. При цьому сама конституція розглядається як зовнішній обмежувач для правителів, який утримує їх від прагнення до розширення влади із зловживанням нею в остаточному підсумку. До конституюючих ознак демократії, враховуючи сучасні тенденції, можна віднести критерії, які дозволяють розглядати ту чи іншу державу як демократичну.

Це, наприклад, законодавче проголошення верховенства влади народу, який є єдиним джерелом влади. У демократії джерелом влади виступає саме народ, а не будь-який інший суб'єкт політичного життя (монарх, духовенство, аристократія). На практиці суверенітет народу проявляється в тому, що народ обирає своїх представників до органів влади і має можливість змінити їх, і це його право закріплюється в конституції. Народові належить також право висувати соціальні ініціативи і брати участь у референдумах. Проте і на такий суверенітет накладається обмеження. Наприклад, Ю. Фребель, на якого посиляється Ю. Хабермас, утверджував суверенну волю колективу не у формі закону (як Ж.-Ж. Руссо), а в процедурі утворення думки і волі. Він писав: „Єдність переконань була б нещастям для прогресу пізнання, але єдність мети у справах суспільства – це необхідність” [3]. Ця думка й сьогодні лишається актуальною.

Демократія передбачає ротацію осіб, які наділяються владою. Хоча, як на мову, це ще спірне питання. Р. Даль: „Республіка – це правління, яке (а) отримує всю владу прямо чи опосередковано від великої кількості людей і (б) здійснюється людьми, які обіймають свою посаду доти, доки самі цього хочуть протягом певного часу, або доти, доки належним чином поведуться” [4]. А. Гамільтон свого часу в Конституційному конвенті вніс пропозицію про довічний строк для президента на посаді з правом абсолютного вето на рішення Конгресу і одноосібного призначення голів і цивільних осіб у департаментах, що управляють фінансами, військовими справами і зовнішньою політикою. До речі, А. Гамільтон був не лише автором американської конституції — він, як вважав Л. Уайт, „був найвидатнішим адміністративним генієм свого часу в Америці і одним з найвизначніших адміністраторів усіх часів” [5].

Усім громадянам надається однакове право брати участь в управлінні державою. Практично це означає, що будь-який дієздатний громадянин має право висувати свою кандидатуру на будь-яку виборну посаду в державі. Громадяни мають право створювати політичні партії і громадські організації, асоціації і об'єднання з метою свого волевиявлення та участі у конкурентній боротьбі за владу.

Демократія визначає підсумок дискусій під час прийняття рішень більшістю і прагне до підпорядкованості меншості волі більшості.

Громадяни, нарешті, мають право на доступ до інформації, яка стосується їх корінних суспільно-політичних інтересів.

Перераховані критерії можна вважати мінімальними вимогами, які дозволяють, згідно з сучасними поглядами, класифікувати державу як демократичну.

Цікавою є американська методика визначення ступеня „демократичності” країни. За нею слід здійснювати аналіз: партійних систем; системи формування правлячих груп (самовисунення, партійне призначення, демократичні вибори); рівня реалізації прав і свобод громадян; характеру конституційного обмеження влади; вертикальної рухливості суспільства з ухилом до соціальної та економічної рівності; доступу до суспільних установ (вільний, обмежений); свободи преси (повна, неповна).

Критерії демократії тісно взаємопов’язані з її принципами.

Визначення теоретичних принципів демократії почалося ще за часів Давньої Греції. Перший і найбільш значущий, на думку В. Медведчука, принцип впливає із самої етимології поняття „демократія”, тобто йдеться про принцип активної участі громадян у політичному житті. Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності і свободи. Люди розглядаються не як абстрактна „маса”, „натовп” із спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як того бажає. Демократична форма правління забезпечує найширшу свободу людині-громадянину, ніби повертаючи її у „природний стан” [6].

Аристотель сформулював другий принцип демократії – принцип законності. Це було певним обмеженням природних прав „вільної людини”. Воно спричинило необхідність надання людині перших політичних прав, зокрема, через виборність представницької влади, що стало третім принципом демократії, тобто йдеться про принцип виборності основних органів державної влади. У Давній Греції цей принцип реалізовувався жеребкуванням (несвідомим вибором) з певним зняттям відповідальності за свої дії (для гомогенної більшості персоналізований результат виборів не був значущим). Але за умов формування спільної волі гетерогенної більшості з її здатністю відповідати за свій вибір постала потреба у вільних таємних виборах з поступовим залученням до них дедалі ширших шарів населення.

Четвертим принципом демократії (за Н. Макіавеллі) є консенсус народу, тобто принцип компромісу. Поняття „народ” у Н. Макіавеллі набуває абстрактного значення: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а, точніше, реагує на Володаря (державу), легітимізуючи його своєю „дружбою” як уособлення тотальності всієї влади.

Абстрагування поняття народ і тоталізація влади Володаря спонукають до визначення ще двох принципів демократії (за визначенням Т. Гоббса і Дж. Локка). П’ятий принцип – окреслення основних прав людини, які б виокремили її з гомогенної системи „народ”, де людина, по суті, втрачає себе, в гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність

індивідів і є продуктом взаємовідносин індивідів. Шостий принцип – розподіл влади Володаря для створення системи контролю за нею. У випадку незгоди з діями влади це дає можливість впливати на неї не лише засобами знищення, усунення, а й діями інших гілок влади, аби остання не ставала самометою, а була б лише засобом виконання певних функцій.

Ці принципи нині відіграють важливу роль в політичному житті будь-якої держави.

Усвідомлення потреби у постійному зв'язку між людиною (суспільством) і Володарем (державою) зумовлює появу ще одного принципу демократії – свободи слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже й можливості контролювати її.

І, нарешті, ще одним важливим принципом, притаманним усій політичній історії людства, є принцип толерантного ставлення до всього, що існує в природі (принцип плюралізму). Згідно з ним, демократія є не стільки формою правління, скільки способом співіснування людей, за якого враховуються різні точки зору на устрій суспільного життя.

Принципи демократії проявляються, як правило, на чотирьох рівнях: на рівні конкретного індивіда (людини); на рівні нації (титульної нації на певній території); на рівні громадського суспільства; на рівні держави. Ці рівні тісно пов'язані, вони то взаємодіють, то заперечують одне одного, але в сукупності віддзеркалюють всю глибину поняття демократії: від способу співіснування людей до форми державного правління.

На першому рівні, рівні конкретного індивіда, окреслюється можливість людини формувати в собі відчуття внутрішньої необхідності демократії як форми правління, способу життя і сприйняття дійсності, а також усвідомлення себе елементом, структурною часткою політичної системи, яку індивід завжди внутрішньо бажає заперечити, навіть якщо вона є сутнісним проявом його самого. Це рівень, якому найбільше необхідна демократія, і, одночасно, вона найбільш згубно впливає на сутність людини, сублімуючи її категорією народ („демос”). На цьому рівні визначаються лише внутрішні відчуття людиною демократії, але не відображаються відносини між індивідами, які становлять її основу. Тобто цей рівень містить формалізоване, абстрактне розуміння демократії [7].

Визначення сутності другого рівня демократії – рівня нації – залежить від розуміння й актуалізації кожною конкретною нацією наступних атрибутивних визначень: по-перше, нація як носій певної культури; по-друге, політична і етнічно титульна нація; по-третє, політична нація, що складається з багатьох етнічних націй. Способи поєднання цих елементів нівелюють (атомізують) індивіда, створюючи певну систему його існування. На основі визначення нації як органічної культурно-етнічної спільноти, яка постійно бореться за національну незалежність та ідентичність, виникає так званий інтегральний націоналізм. Тому, наприклад, у Франції завдяки постійному прагненню до певного національного самовизначення (в культурно-етнічному сенсі) внаслідок

історичних особливостей розвитку, зокрема й постійної загрози асиміляції з іншими національностями, в концепцію демократії вкладають саме захист національних особливостей. У такій системі демократії індивід зникає, стає матеріальним опредметненням ідеї нації. Все, „що він являє собою, все, що він має і уособлює, зумовлюється існуванням нації, в лоні якої він народився, і, щонайменше, що він має зробити, це за всяку ціну зберегти її існування” [8]. Така система базується на другому (домінування однієї етнічної нації) і третьому (наявність певних домішок інших націй, що зумовлює сьогодення) атрибутивних означеннях категорії „нація”, тоді як перший (вільний культурний розвиток усіх без винятку націй) є фактично знівельованим. Нація завжди потребує монарха, який міг би уособлювати всю владу. У такій системі політична нація ототожнюється з етнічною.

Розуміння нації як нації політичної, „суспільства у цілому”, яке створюється не лише прагненням до самовизначення, а й цілеспрямованою роботою держави для забезпечення політичного співіснування усіх націй в одному державному об’єднанні, є підставою для формування іншої системи демократії, де формалізуються її основні цінності і принципи. За такого розуміння актуалізуються перший і третій атрибутивні елементи категорії нації (при культивуванні розвитку усіх націй, що проживають на певній території, без будь-якого прагнення до домінування), що спричиняють необхідність певного відсторонення національно-культурного буття від влади. Політична нація, в основному, і стає тим елементом, який поєднує індивіда і державу. Демократія у такій системі, сформована на ідеях індивідуалізму і прагматизму Дж. Локка, вимагає і водночас означає відмову від досягнення національної справедливості. На таких принципах формувалася політична нація Великої Британії та інших країн, де історично обумовленою ставала необхідність співжиття людей різних національностей на не дуже великій, а головне на закритій території.

І, нарешті, за умови розуміння нації як територіально означеної спільноти людей, які поділяють певний тип культури та яких пов’язує виражене почуття єдності й солідарності, як спільноти, відзначеної чіткою, історично закоріненою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування – саме за цієї умови існування етнічної нації не заперечує індивідуального існування, яке стає джерелом національної ідентичності. У такій системі поєднані всі три атрибутивні елементи категорії „нація” та забезпечується рівномірний розвиток усіх національних меншин, але з відчутним внутрішнім домінуванням якоїсь однієї. Найбільш яскраво таке поєднання проявляється у Німеччині.

Третій рівень, на якому відображає себе демократія, – це рівень громадянського суспільства, тобто позаполітичної сфери буття. Тут найчіткіше проявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На цьому рівні демократія переходить від способу співіснування людей

у державі до форми правління. Це, у свою чергу, потребує наявності певних умов: внутрішньої автономності людини; зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності; структуралізованого суспільства; відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності; адекватної політичної системи. Поєднання цих елементів нівелює вади демократії на попередніх рівнях.

А. Пшеворський наголошує на тому, що перехід до демократії можливий за наявності громадянського суспільства та появи всередині авторитарного режиму групи „лібералізаторів”, тобто частини правлячої еліти, яка усвідомлює необхідність певних суспільно-правових трансформацій навіть тоді, коли потенційно вони спрямовуються на збереження „статус-кво” диктатури [9]. Першим кроком „лібералізаторів” має стати вимога визнання офіційною державною владою сфери позадержавного і незалежного від неї громадянського суспільства. Наслідком діяльності ліберальних сил повинна бути „пом’якшена диктатура”. Зміцнення громадянського суспільства автоматично поставить ці сили перед вибором: рухатися до демократії чи, вдаючись до репресій, зупинити розвиток елементів цього суспільства.

Але існують й інші точки зору. Так, Ф. Хайек, будучи прихильником відродження демократичного ідеалу, який він називає „демархією”, наголошує, що вплив громадянського суспільства на демократичну владу не означає, що вона буде репрезентувати суспільний інтерес [10]. Насправді відбувається прямо протилежний процес: держава не стільки виражає інтереси суспільства, скільки починає представляти групові інтереси певного соціального конгломерату у вигляді груп, об’єднань, рухів тощо. Не відкидаючи обмежувальних функцій громадянського суспільства у ставленні до державної влади, Ф. Хайек зазначає, що для ефективного звуження повноважень влади державі не потрібна структура, здатна до узгоджувальних дій. Її можуть замінити громадянське суспільство та певним чином сформована громадська думка, яка забезпечує визнання виданих державою наказів і законів, зміст яких не суперечить інтересам цього суспільства.

Є проблема і в тому, що тиск громадянського суспільства на демократичну владу може призвести до того, що парламент буде сприйматися громадськістю як бездіяльний і некомпетентний орган, оскільки він не здатний задовольнити інтереси всіх суб’єктів громадянського суспільства. За цих умов можливе виникнення переконання, що політичних діячів необхідно позбавити влади і наділити нею професійних чиновників. Це буде першим етапом відступу від демократії. Тому сучасні демократичні держави змушені постійно підтримувати парламентську більшість і в такий спосіб забезпечувати вимоги представників різних інтересів. При цьому кожна група з табору громадянського суспільства може погодитися на задоволення інтересів інших груп за умови, що її власні інтереси будуть також враховані. Подібний вплив інститутів громадянського суспільства на

демократичну державу Ф. Хайск називає „демократичною угодою” [11].

Особливе місце у відносинах між демократичною державою і громадянським суспільством посідають політичні партії, які сприяють політичному волевиявленню громадянського суспільства. Вони є механізмом, який виконує важливі функції консолідації та інтеграції держави і громадянського суспільства. Наявність сильних політичних партій у громадянському суспільстві є головною умовою існування стабільної демократії.

Політичні партії слід розглядати як посередницькі організації між громадянами і державою. Впливові політичні партії з великими і справді постійними базами підтримки в середовищі виборців сприяють утвердженню демократії. Лише вони, на відміну від інших громадських об'єднань, які обмежуються вузькими груповими чи локальними інтересами або охоплюють вузьку сферу діяльності, здатні діяти у більш широкому політичному просторі і агрегувати інтереси різних верств населення. Притому найбільші партії стають виразниками загальнонаціональних інтересів і слугують інструментами опосередкування запитів суспільства в процесі прийняття владних рішень на урядовому рівні [12].

Важливу роль у взаєминах громадянського суспільства і демократичної держави відіграють засоби масової інформації, які є одночасно і каналом вираження думки громадянського суспільства, і засобом її формування, й інструментом контролю громадськості над владою і державою. При забезпеченні ефективного зв'язку громадянського суспільства і демократичної держави, як вважає О. Скрипнюк, необхідно дотримуватися наступних основних принципів: розуміння місця засобів масової інформації (ЗМІ) як „четвертої влади”, а, отже, запоруки ефективної діяльності всього державного організму; створення досконалої законодавчої бази, визначення статусу, ролі і прав ЗМІ, забезпечення їх незалежності; дистанціювання ЗМІ від діяльності політиків; надання керівництву органів правління ЗМІ свободи в редакторських і журналістських рішеннях у межах закону, їх призначення на конкретних засадах; неможливість обіймання цими особами посад в уряді чи в іншій владній структурі; субсидіювання ЗМІ на нейтральних засадах і на тривалий час за ухвалою органу, не пов'язаного з урядом чи парламентом; забезпечення конкуренції між ЗМІ як засобу визначення параметрів професійної діяльності тощо [13]. З іншого боку, громадянське суспільство має бути захищеним від паралізуючих впливів ринково-орієнтованих мас-медіа та забезпечувати їх плюралізм та незалежність від товарних відносин. Має бути гарантована правова незалежність „четвертої влади”, яка унеможлиблювала б перетворення ЗМІ на однопартійну безальтернативну ідеологічну силу.

Четвертим рівнем існування демократії є держава. Вона формалізує основні принципи демократії, перетворюючи їх на закони, і забезпечує умови їх реалізації у конкретних життєвих ситуаціях. Формування самої держави, а точніше — державних інститутів з їх функціональним

розподілом влади також має відповідати логіці історичного розвитку та ментальним особливостям і очікуванням населення.

У Франції, відповідно до засад інтегрального націоналізму, насамперед таких, як свобода особи і необхідність розподілу влади, сформовано унітарну державу. Місце „монарха” в ній належить президентові, який уособлює основні чесноти нації: відповідальність, передбачливість, історичну пам'ять. Уряд виконує волю народу тільки в межах наданих йому повноважень, він звітує перед законодавчим органом. Функції законодавчого органу жорстко обмежені, всі важливі державні рішення мусять затверджуватися на референдумі.

У Німеччині сформувалася парламентська республіка як вияв об'єднаного елемента нації. Уряд, утворений парламентською більшістю, має право повного управління. Президентів залишаються тільки права гаранта конституції, однак у критичних, кризових випадках він може очолити націю.

Уособленням Великої Британії є монарх, який не має функціонального призначення окрім певного зв'язку між людиною і державою. Це приклад цілком прагматичного державного устрою: народ обирає парламент для репрезентування своїх інтересів.

Говорячи про особливості державного рівня утвердження демократичних принципів в Україні, слід пам'ятати, що держава має поєднувати в собі первинну систему взаємовідносин: виборність і самоврядування. Сучасний стан політичної системи не відповідає цій вимозі. Основні функції зосереджені у центральній владі, тоді як місцеве самоврядування значно обмежене в правах.

Отже саме перший і другий рівні демократії, тобто рівень конкретного індивіда і рівень титульної нації на певній території – це, як зазначив Ж. Дельоз, „більшість, а будь-яке становлення за своєю природою є якраз те, що виокремлюється з більшості” [14]. Саме на цих рівнях визначається внутрішня логіка існування демократії, її національні характеристики, її функціональна необхідність для максимальної реалізації особистості. І, нарешті, саме на цих рівнях найбільше проявляється суперечливість, яку Ф. Ніцше визначив як „дивну суперечність між внутрішньою сутністю, якій не відповідає ніщо зовнішнє, і зовнішністю, якій не відповідає жодна внутрішня сутність” [15]. Ефективне поєднання першого і другого рівня формує таку систему відносин людини і влади, яка кожному дає можливість реалізувати себе професійно і особистісно, відображати дійсність через самого себе. Тому й основним фактором, який визначає особливості національних моделей демократії, є людина, а точніше – перехід „людина – суспільство”. При збігу теоретичного розуміння концептуальних основ демократії, яка реалізується в конкретній державі, з очікуваннями народу (індивіда, нації) на всіх рівнях відбувається резонанс, який стимулює національний розвиток. Але якщо хоча б один елемент входить у антагоністичну суперечність з суспільними очікуваннями, навіть якщо він

на загальнотеоретичному рівні є вищим, логічнішим, більш обґрунтованим і засвідчив свою ефективність в інших системах демократії, то це спричиняє дисонанс і кризу. Така демократія стає причиною занепаду як ззовні нав'язана форма, якій завжди протистоятиме кожний конкретний індивід, спільнота. Таку демократію важко навіть назвати демократією, оскільки вона заснована на порушенні головного принципу демократичного існування – волі більшості.

Демократія як основа державного управління набуває сили лише там, де існує спільність інтересів і фундаментальних цінностей, які визнає більшість громадянського суспільства. Меншість погоджується на тимчасове правління більшості не тільки тому, що сподівається колись стати більшістю, а й тому, що певні загальні інтереси, права і свободи превалюють над вузькогруповими. Саме це робить демократичне парламентарне правління життєздатним та ефективним. Демократія починає занепадати тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, коли не існує загального визнання основних принципів і завдань, окремі політичні партії чи інші інститути громадянського суспільства прагнуть не стільки співпрацювати з державою, скільки стати нею.

Ми цілком погоджуємося з О. Скрипнюком, що і демократизм політичної системи, і розвиток громадянського суспільства прямо пропорційні інтенсивності взаємодії між ними, оскільки політична система набуває завдяки громадянському суспільству стійких зв'язків з життєвими інтересами громадян, тобто є соціальним ґрунтом демократії, а розгалужена мережа громадських організацій, які репрезентують плюралізм приватних інтересів, отримує завдяки демократичним правовим інститутам можливість вивільнення від влади корпоративізму і перетворюється на повноцінне та ефективне громадянське суспільство [16].

Таким чином, формування демократичної системи має базуватися на основі загальнотеоретичних критеріїв і принципів демократії, сформованих за багатовікову історію розвитку людської цивілізації, і які розглядаються крізь призму національної культури з внутрішньою логічною відповідністю національним характеристикам населення. І впроваджуватися вони повинні без сліпого, штучного копіювання та насильницького, експансивного нав'язування, а за допомогою об'єктивних механізмів еволюційного розвитку на всіх чотирьох проаналізованих у статті рівнях.

Література:

1. Цит. за: **Пазенок В.** Демократія і людина. Теорія і українська дійсність // Політика і час. – 2003. – № 2. – С. 6.
2. Там само. – С. 7.
3. **Бегунов Ю. К., Лукашев А. В., Пониделко А. В.** 13 теорій демократії. – СПб, 2002. – С. 13.

4. **Даль Роберт А.** Введение в теорию демократии. – М., 1992. – 158 с.
5. **Майроф Брюс.** Лики демократии. – М., 2000. – 475 с.
6. **Медведчук В.** Новий вимір демократії. – К., 2001. – С. 41 - 42.
7. Там само. – С. 43 - 44.
8. **Моррас Ш.** Повернення до живих речей // Націоналізм: антологія. – К., 2000.
9. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М., 1999. – С. 102.
10. Цит. за: **Скрипнюк О.** Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12.
11. **Хайек Ф. А.** Право, законодавство та свобода. Правила та порядок. – Т. 1. – К., 1999. – С. 132, 151.
12. **Примуш М.** Демократія і багатопартійність // Політика і час. – 2001. – № 2. – С. 70.
13. **Скрипнюк О.** Вказана праця. – С. 14.
14. **Делез Ж., Гваттари Ф.** Что такое философия? – СПб, 1998.
15. **Ницше Ф.** О пользе и вреде истории для жизни. Соч. в 2-х т. – М., 1998.
16. **Скрипнюк О.** Вказана праця. – С. 17.